

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

«ՎԷՄ»-ի երկրորդ թուին մէջ (նոյն — Դեկտ. 1933) Պ. Իրազեկ՝ մեր ծանօթ բարեկամներէն և «Բազմավէպ»-ի թղթաւորը՝ զետեղած է «Հայ անդրանիկ թատերգութիւնը» (սրբագրէ՝ թատերգութիւնը) յօդուած մը՝ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ամբողջապէս ձախողանք է, քանի որ բոլորովին սխալ են ենթադրութիւններն և հիմերը՝ որոնց վրայ կերտել կ'ուզէ իր տեսութիւնը:

Կը խնդրենք Պ. Իրազեկէ և մեր յարգելի ընթերցողներէն որ լաւ նկատեն մեր գրութեան նպատակն և ստիպողական հարկը՝ որով կ'ուզենք համառօտիւ ցուցնել մեր գրականութեան մէկ ճիւղին ծագման ստույգ և վաւերական պատմութիւնը, հերքելով յարգելի յօդուածագրին դրութիւնը, առանց յետին մտքի կամ անձնագովութեան մարմալի. ճիշտ այն միամիտ և բարի դիտումով — որուն վրայ չենք ուզեր բնաւ տարակուսիլ — որով Պ. Իրազեկ գրելով իր յօդուածը՝ համարած է սրբագրել հայ հասարակութեան մէջ տարածուած «ձրչմարտութեան դեմ» մեղք մը:

Ինչ է Պ. Իրազեկի դիտումը. — Պատասխանենք իր բառերով. «Մենք, կ'ըսէ Պ. Իրազեկ, զբաղւելով հնդկահայ տապալակութեան և մամուլի պատմութեամբ, ուրիշ խօսքով՝ բաւականաչափ հին հրատարակութիւններ բերելով՝ գալիս ենք յայտարարելու, որ ձգմարտութեան դեմ մեղադրւած են բոլոր նրանք, ովքեր կարծում են, թէ Հ. Պետրոս Մինասեանն է հայ անդրանիկ թատերագիրը եւ ուրեմն Մխիթարեան հայրերին է պատկանում առաջնութեան պատիւը հայ թատերագրութեան»:

Թեան ասպարէզում: Ճիշդ է այդ: Առաջնութեան պատիւը կամ առաջին խօսքը պատկանում է հնդկահայերին, որոնք «Խոսքով մեծ»-ի հրատարակութեանը դեռ 24 — 25 տարի առաջ ունեցել են ոչ միայն հայերէն քատերախաղեր կամ ներկայացումներ, այլ նաեւ քատերազիրներ ու քատերգութիւններ՝ ինքնուրոյն և քարգմանակալ:

Որոնք են Պ. Իրազեկի փաստերը. — Նա կ'ըսէ. «Հ. Մինասեանն էլ իր վերոյիշեալ ողբերգութեան («Խոսքով մեծ») ընդարձակ յառաջաբանում կարծէք իրեն և համարում առաջին հայ քատերազիրը և գրուածքը որպէս անդրանիկը ներկայացնում է: Հոտ սակայն Պ. Իրազեկ արդէն ուզած է քիչ մը սրբագրել ինքզինքը. «Չմոռնանք փակագծերի մէջ յիշատակել, որ Հ. Մինասեանի աշխատութեան հրատարակութիւնից 15 տարի առաջ, այն է 1830 թ. նոյն Վենետիկի վանքի նորոնծալարանում գրւել ու խաղացել էին մի քանի թատերգութիւններ, որոնք անտիպ են մնացել. «Պողիկտոս վկայ» ողբերգ., «Աթաղահակ» ողբ., «Անխորհուրդ փառասիրութիւն» կատակերգ., «Տարապալման հեղութիւն» կատակ., «Անխորհուրդ զատարակութեան որդւոց առ սէր շահուց», կատակերգութիւն»:

Եւ յետոյ Պ. Իրազեկ կը ներկայացնէ հնդկահայութեան հայ թատերական՝ ըստ իրեն առաջին համարուած գործերը. «Հընդկահայոց մեզ յայտնի առաջին թատերգութիւնը Վօլտէրի «Ողբերգութիւն ի վերայ մահուան Յուլիոսի կեսարոսի» երկն է. թրգմ. անգլերէնից Յակոբ Նազար Շամբեանի ձեռքով՝ «Ի զօրս անս ընթերցասէր պատանեկացն մերազնէից», եւ տպուած

Մադրասում, 1812 թուին, նոյն Յակոբի և իր եղբարց Յովսէփի տպարանում»:

Յետոյ կը շարունակէ «բայց մեզ համար և մեր թատրոնի տեսակէտից՝ աւելի կարեւորը Հնդկահայոց երկրորդ անդրանիկ թատերգութիւնն է, որովհետեւ նա այլեւս թարգմանական չէ, այլ ինքնուրոյն և բացի գրանից, գրւած է ոչ միայն ընթերցանութեան, ինչպէս վերելինը, այլ և խաղալու համար, ու քանիցս էլ խաղացել է ժամանակին»:

Վերջապէս Պ. Իրազեկ ցոյց կու տայ թէ այդ երկի «Ճակատն է «ԽՏՐԱՆԻՄԱՅ ԴԺՈՂՈՒԹԵԱՆ»-ը է կատակերգութիւն իմն՝ ի չորս գործն բաժանեալ: Աշխատասիրեալ ուրումն մատաղ բանաստեղծի: Ի կալիպթա, ի 1 Հոկտեմբերի, 1821: Տպագրեալ յընծայեալ Տպարանի Յորդանանեան Պարոն Պողոսի, (ի Յ. Ար. Յակոբեան) Պ. Իրազեկ շատ աննպաստ կ'արտայայտուի այդ գործին տպագրական և լեզուական մասին, և թէ անիկա «շատ թոյլ է»՝ քանի որ «առաջին փորձ» է, «բայց... նա կայ և մնում է հայ աւերակի քատերգութեան և իրեն աշխատիւն հայոց գրականութեան քանկագին զարդերից մեկն է կազմում», կ'ըսէ Պ. Իրազեկ:

Պ. Իրազեկ կը փնտռէ ի գուր՝ անծանօթ հեղինակին անունը. յետոյ մէջ կը բերէ «Խորադիմայ»-ի կցուած «Հասարակախօսութեան» մէջ գալիւ Մարտիրոսի հետագայ կարեւոր յայտարարութիւնը. «Էս մեծ պարծանք կ'համարի, որ մեր ազգի միջումն ես լինի (լինէի) սկիզբն, որ թատրոնական խաղարկութեան հեղինակ լինի դառնել, և էս անծանօթ գործի վրայ առարկութիւն լինի արարել, որ անմահ իմ անունս կը մնէր մեր ազգի միջումն», և հուսկ նոյն Մարտիրոսի դպրի կարեւոր խօսք մ'ալ անծանօթ հեղինակի մասին՝ թէ ինչո՞ւ նա իր գործը չէր հրատարակած. «որովհետեւ նոր մին անծանօթ բանի հեղինակ դառնել եւ խորաշնորհ եղել (հասկացել է), որ իւր ժամանակիցն կարելիայ խոթուէն (դժգոհեն), վասն որոյ ոչ անուննայ յիշել եւ ոչ տպելայ տվել»:

Ձանց կ'ընենք առ այժմ ուրիշ խնդրական կէտեր եւ տեսութիւններ եւ կը դառնանք իսկական հարցին ու կը յայտարարենք հակառակ Պ. Իրազեկի թէ՛ Հնդկահայութեան չի պատկանիր հայ քատերազրութեան առաջին պատիւը:

Նախ՝ որովհետեւ կարելի էր յիշել Լեւոնտանի հայ գաղութին մէջ՝ 1669 ին ի Լվով բեմադրուած թատերական գործ մը «Հոսիսիմէ» գրաբար լեզուով, տաղաչափեալ ողբերգութիւն, որ, թէեւ կըղզիացեալ երեւոյթ, սակայն արդար պահանջ և իրաւունք մը կրնայ ներկայացնել և դատ բանալ Պ. Իրազեկի դէմ:

Կարելի էր ըսինք, և շեշտեցինք նաեւ երեւոյթին կղզիացած դիրքը, ուզելով անցնիլ և կանգ առնել Մխիթարեանց առաջնութեան վրայ, և յայտարարելու թէ Պ. Իրազեկ ճշմարտութեան դէմ կը մեղանչէ կարծելով կամ պնդելով թէ Հնդկահայերուն կը վերաբերի, մինչ իրականին մէջ վենետիկոյ Մխիթարեանց կը վերաբերի այդ առաջնութիւնը:

Եւ ասիկա պատմական ստուգութիւն մ'է և ոչ սնապարծ իւրացում:

Որոնք են մեր փաստերը Պ. Իրազեկի դէմ. — Պ. Իրազեկ հեռուոր Հնդկաստանի գրական կեանքէն շատ աւելի դիւրաւ կրնար տեղեկանալ Մխիթարեան գրական կեանքին, յատկապէս թատերական մարզին մէջ: Այդ մասին, կը ցաւինք ըսելու որ, չէ նկատած հաւանորէն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի կարեւոր գործը «Երկհարկաւ գրական գործունէութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ վենետիկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան» (տպ. 1905) ուր ընդարձակ գլուխ մը կը բանայ հմուտ բանասէր հայրը (եջ 185 — 220) և կը նշանակէ գլխակարգութիւններ, օր. «Մխիթարեանց հիմնադիր ու տարածող ազգային ժամանակակից թատերարեմին. — թատերախաղ յօրինող, զանոնք ներկայացնող և խրախուսող Մխիթարեան վարդապետները. — Մխիթարեան թատրոնական ներկայացումներու սկզբնաւորութիւնը՝ Մ. Պէշիքթաշլեանէն 70 — 80 տարի յառաջ. — Մխիթարեան ներկայացումներու

նախկին վիճակը, տեղին ու պատրաստութիւնները. — Մխիթ. ներկայացումներու եղանակը, ներկայացնողներն ու հանդիսականը. — կարգադիր վարիչն ու Մեկենասները. — Մխիթ. ներկայացումներու տեսակները. — Ներկայացումներու անուանքը կամ նիւթերն իրենց ներկայացման և յօրինման տարբերութիւնովն և բովանդակութեամբը. — Անտիպ նմոշներ. — Դիպողութիւն և եզրակացութիւն »:

Ինչպէս կը տեսնենք, լուրջ ուսումնասիրութիւն մը՝ ուսկից կը բաւականանանք կարեւոր կէտեր մերձեցնել Պ. Իրազեկի և մեր ընթերցողներուն:

Մեր փաստերու առաջինը վանքիս անտիպ ժամանակագրութեան և կը քաղենք: 1760 թուականին սա տողերը կը կարգանք հոն. « Ի բարեկենդանի տարւոյս Նորընծայը ոչ խաղացին ինչ խաղ առաջի Հասարակութեան, ոչ մեծ և ոչ փոքր »: Հ. Բ. Սարգիսեան մեծն ու փոքրն ստորագծելէ յետոյ կ'աւելցնէ « վասն զի ձախորդ դէպք մը հանդիպած էր ազգին », և այդ ալ ըստ ժամանակագրութեան:

Հարկ է ուրեմն ընդունիլ թէ 1760էն առաջ իսկ Ս. Ղազարու մէջ ստեղծուած էր հայ թատերագրութիւնն և իր յատուկ բեմը: Եւ պէտք է կարծել թէ՛ դերասանները վանքին Նորընծայը ու վարժարանները ըլլալով՝ ներկայացումները զբաղողական—աշակերտական էին: Պէտք է խորհիլ որ անոնք տասնեւհինգամեայ պատանիներէ մինչեւ երեսնամեայ նորընծայ վարժապետներէ կազմուած էին: Կարելի է հոս մանրամասն նկարագրել այն յատուկ խնամքը՝ որով կը հրահանգուէին: Ուխտիս ժամանակագիրը՝ Հ. Մ. Ազեբեան զանց չ'ընէր երբեմն շեշտել թէ այս ինչ անգամը խաղացին « ըստ ամենայնի գովութեամբ եւ քաջ անուամբ » (1808, 21 փետր.):

Թէ որքան համբաւ սփռած էին այդ ներկայացումները կարելի է գուշակել այն բազմաթիւ հայերէն որ իտալիոյ զանազան քաղաքներէն՝ Պոլսոյ, Փիզայէն, Փատուայէն, Թրիեստէն, Լիվորնոյէն և մինչ

չեւ իսկ Թրանսիլուանիոյ հեռաւոր գաղութէն Վենետիկ կը թափէին՝ և ըստ մեր ժամանակագրին՝ վանք կու գային թէ՛ զուարճանալու և թէ՛ խրախուսելու ներկայացումները:

Գաղափար մը կազմելու համար անոնց յաջողութեան, և զործած տպաւորութեան կը յիշեմ Ազեբեանի արձանագրածը ժամանակագրութեան մէջ: Խօսքը Հ. Ստեփան Ասլիկեանինն է, որ Հոռոմի մէջ եւրոպական մեծ ներկայացումներ տեսնելէ վերջ ուրախութեամբ և զարմանքով կը յայտարարէր ի Ս. Ղազար, 1780ին, թէ « Բազում ինչ տեսի ի Հոռոմ, այլ ոչ այսպիսի միակերպութիւն վայելուչ՝ ընդ առաջնորդութեամբ միոյ ուղղչի »: Իսկապէս նշանակալից խօսք, որ կը թելադրէ ինձ Պ. Իրազեկի յիշեցնել նախ թէ այդ Մխիթարեաններէն ծնաւ ազգային թատրոնը, և այդ Մխիթարեաններուն ձեռքին տակ կը թուեցան, մեծցան ինչպէս մեր նոր գրականութեան ամէնէն պատկառելիները՝ որպէս բանաստեղծ, Պէշիքթաշլեան, Թերզեան, Հէքիմեան, Աճէմեան, Վարուժան և այլն, նոյնպէս նաեւ հայ բեմի անգերազանցելի տաղանդաւոր դերասաններ ձեռացան՝ երբեմն Պետրոս Աղամեան՝ աննման, և այսօր Վահրամ փափազեան՝ նոյնպէս: Երէկ Աղամեան « Սովորութիւն ունէր, կ'ըսէ Հ. Բ. Սարգիսեան, բազմիցս յայտարարել թէ այդ ամենայն (յաջողութիւններ) կը պարտէր Մխիթարեանց և իրենց գործի բազմավէպի »: Եւ դեռ հազիւ երկու տարի առաջ նոյն երախտագէտ արտայայտութիւնն ըրաւ Վահրամ փափազեան Սեւրի մեր վարժարանին մէջ փարիզահայ ընտրանիին առջեւ մատնանշելով իր կենդանի դաստիարակները՝ թէ անոնց կը պարտի ամէն յաջողութիւն:

Աւելցնենք նաեւ կարեւոր կէտ մը որ նոյնպէս անձանօթ ըլլալու է Պ. Իրազեկի: Ս. Ղազարու ներկայացումներուն համբաւը թռած հասած էր մինչեւ... Հնդկաստան: 1799ի բարեկենդանին Ս. Ղազարու մէջ ներկայացուցած էին Հ. Ղ. Ինճիճեանի Մեծն Վարդանայ Մամիկոնեանի փախուստը

դէպ ի օտարոտրիս: Եւրջ 30 տարի վերջ, 1828ին, այդ հեռաւոր Հնդկաստանէն Պ. Յովհ. Ավդալեան կը գրէր առ Գերայ Սումալ. « Վարդանեան ողբերգութիւնն յօրինեալ մեծի բանաստեղծին մերոյ Հ. Ղ. Վ. Ինճիճեան՝ զարթուցեալ է առտ (Հընդկաստան) զհուր իմն ջերմեամբութեան եւ հայրենասիրութեան ի սիրտս հայկազուն ընթերցողաց: Արժան է երկնածիր բանաստեղծին մերոյ պարագիւլ յօրինուածս այնպիսի ողբերգութեանց որոց գործն կամ առարկայն գտանին յիշատակեալ յաղետալի անցս պատմութեան մերոյ »:

Հ. Բ. Սարգիսեան կը զարմանայ այս երեւոյթին վրայ, թէ ինչպէս գործը Հընդկաստան անցած էր: Ըստ իս դիւրին է մեկնել:

Մեր Մխիթարեան Հարց զանազան անգամներ առիթ ունեցած են, ինչպէս յայտնի է, Հնդկաստան անցնելու. օր. 1817ին Հ. Ս. Սումալ ու Հ. Ս. Թէոդորեան: Կրնան ասոնք տարած ըլլալ: Հոս կրնայի զետեղել նաեւ կարգ մը նամակներ գրուած Հնդկաստանէն՝ թէ՛ տեղւոյն հայերուն և թէ՛ մեր հայրերուն ձեռքով, ուր կը յայտնուի անբաւ խնդրութիւնը ժողովրդեան երբ կը հասնէին Մխիթարեան հարց նորանոր հրատարակութիւնները մեր վերածնունդի վերաբերեալ՝ լեզուական, մատենագրական, պատմական և այլն գործերով. և արկղները կարծես յափշտակութեան կը մատնուէին. ու լուր կը զրկուէր Ս. Ղազար թէ ուրիշ արկղներով դեռ զրկեն այդ թանկագին գործերէն, քանի որ ժողովուրդը սրբազան ծառաւ մ'ունի:

Ուր կը մնար Պ. Իրազեկի փառաբանած « Խորադիմայ »:

Հոս կարեւոր նկատուելիքն մ'ընենք: Պ. Իրազեկի հետ մենք ալ գիտենք գնահատել Հնդկահայութեան արժանիքները, թաղիադեանի պէս անմահ դէմքեր, կամ Մուրատի և Ռափայէլի նման բարերարներ:

Սակայն ինք յետ անիրաւ կերպով Մխիթարեաններէն խլելու պատմական և իրական իրաւունքը թատերագրութեան առաջ

նութեան, կարծես մերկացնել ու խզել կ'ուզէ Մխիթարեաններու վրայէն հայ գրական վերածնունդի անկապուտ փառքն ալ և կը շեշտէ թէ հայ թատրոնէն յետոյ հնդկահայերն եղած են նաեւ « հիմնադիրն ու ռահվիրան գրականութեան միջանի ճիւղերում »: Կարծես թէ անոնք կըրցած ըլլան հայ պատմագրութիւն մը ստեղծել՝ ինչպէս Չամչեան, կամ Հնախօսական հսկայ գործեր արտադրած՝ ինչպէս Ինճիճեան, լեզուական, քերականական գործեր, ինչպէս հելլէն ու լատին հրաշակերտներ թարգմանած՝ ինչպէս Չամչեան, Աւետիքեան, Թովմաճան, Բագրատունի և Հիւրմիւզ... Թողունք Ալիշանը՝ աննման բանաստեղծ, տեղագիր հեն. և այս ամէնէն վեր ինքը Մխիթար Աբբահայր, անմահ հիմնադիր և հեղինակ քերականութեանց, բազիրքներու, սրբազան մեկնութեանց, գիտական դասագրքերու, Աստուածաշունչի տպագրութեան, քերթողական տաղերու եւ դաստիարակիչ խաղերու:

Պ. Իրազեկի գովեստը չափազանց է, մինչեւ անգամ հնդկահայուն զարմանալի՝ եթէ ոչ ծիծաղելի: Հայ լրագրութիւնն ալ որ իսկապէս հոն ծնաւ, փայլով մ'էր որ անցաւ. մինչ ասդին Ինճիճեան 1799էն մինչեւ 1820 հիմը դրաւ աշխարհաբար լեզուով հրապարակագրութեան, որ իր վերջին կերպածեութիւնն առաւ եւ շարունակեց « Բազմավէպ »-ով: Չեմ գիտեր տեղին է, 1799 — 1933, այսինքն 135 տարեկան մամուլին վրայ ստուերած ուզել ձգել՝ եռամեայ կայծերով՝ որ գրաբար փայլեցան, որքան որ փայլեցան:

Մեր յարգելի բարեկամը ուրիշ սխալ մ'ալ ունի, այն է նկատել Հ. Պետրոս Մինասեանը որպէս Մխիթարեան առաջին թատերագիր: Ի սէր ճշմարտութեան մենք ալ կ'ըսենք թէ ան Մխիթ. թատերագիրնեւրու ոչ թէ առաջին՝ այլ վերջիններիս է Ա. շրջանին, ինչպէս Հ. Բ. Սարգիսեան ալ կը նշանակէ. « Նշանաւոր են և մասնաւոր յիշատակութեան արժանի այսպիսի խաղեր երկասիրողաց և թարգմանաբար յօ-

ըրևողաց մէջ Հ. Եղիա Էնտազեան (որ
կը գրէր 1776ին), Հ. Ղ. Ինճիճեան
(1795-9), Հ. Գ. Աւետիքեան (1787-
92), Հ. Մ. Զախջախեան (1783-89),
Հ. Իգնատիոս Փափազեան (1817-20),
Հ. Ա. Բագրատունի (1812-17), Հ. Միք.
Զէմպէրէկճեան (1830-37), Հ. Եփրեմ
Սեթեան (1817-22), Հ. Կարապետ Ե-
սայեան, Հ. Եղիա Թումաճանեան (1802-
1805), Հ. Սահակ Պրոնեան, Հ. Ա.
Ճէլալեան (1826), Հ. Ա. Պէշիքթաշլեան
(1826), Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեան (1825),
Հ. Մ. Բժշկեան և Հ. Պետրոս Միևասևեան
(1829-1860) և այլք. (էջ 186):

Իսկապէս Հ. Պետր. Մինասեան առաջիններէն էր որ Ս. Ղազարու շուրջ դարումը ծնունդ և զարգուն թատրոնը կը փոխադրէր ազգին ծոցը, որպէս կը թահկան և ազգային մեծ ազդակ, յանձին Մ. Պէշդեթաշլեանի եւ տպագրած «Խոսքով Մեծն» ու։

Խօսքերն իս ասարտելէ առաջ ըսենք որ Մխիթարեան Թատրոնը անօրինակօրէն բեղուն եղած է. ունինք շուրջ 300 կտոր, որոնցմէ քսան հատ արդէն տպուած են՝ առանձին կամ «Բազմալէպ»ի մէջ: Ազգային՝ կրօնական ու քաղաքական դէպքեր ու դէմքեր, ինչպէս Տրդատ, Խոսրով, Վահան Մամիկոնեան, Ս. Ղեզդրեանք, Աբաս Բագրատունի, Հայկ Դիշցազն, Երուանդ Բ., Գեղի մահը, Ներսէս Պարբեշ, Ս. Յուսիկ, Արշակ Բ. (Անյուշ բերդին մէջ), Սուրեն, Վասակ մատնիչ, Աժդահակ, Տիգրան, Արտաշէս եւն.:

Միջազգային ընտիր նմոյշներ՝ Որա-
տիոսեանց և Կոշրատիոսեանց մեհմարտոր,
Բժիշկ բռնի (ՄՈւլէոի), Երեւակայական հի-
ւանդ, Հոգեւորդու և Թեմիատոկիէս (Էրկուքն
ալ Մեթամաթագիոյի), Սառնոյ և Բրոշտոս
(Էրկուքն ալ Ալֆիւրիի), Անհիբադ, Իդի-
պոս, Արիատոկեմ (ՄՈնթի), Միհրդատ, Պո-
լիկոսս ևւն.:

Զանց կ'ընենք յիշեւ Ղեռ երկար շարք
մը ընտիր նիւթերու:

1807 էն կը սկսի կատակերգութիւնը աշխարհաբար և երբեմն Պոլսոյ ռամիկ բարբառով, եւ մեծ զարկ կը ստանայ Սոմալի ձեռքով: Մեծ համբաւ թողած են Ընչաբաղց իսպնէ Սառաֆ, Աշաւ հրեայ, Հաճի Թըրքըլ, Խեղօք Գաշիր, Աղոռաշ Դաւառեղծը, Հրիտակատար և հնախոյզ, եւն:

Պէտք է մոռնալ, ինչպէս կը շեշտէ Հ. Բ. Սարգիսեան ալ, թէ Պէշիքթաշլեանի, Հէքիմեանի, Խորէն Նարպէյի, Դուրեանի, Թերզեանի, Եսայեանի, Սէտէֆանեանի, Մ. Աղաբէգեանի, Վանանդեցոյն, Ս. Մինասեանի բոլոր գործերը Մխիթարեան թատերագրութեան հետեւողութեամբ են ամբողջովին: Եւ Ռուսահայ թատերագիրներն ալ կարինեանց, Բարխուդարեանց, Սունդուկեանց, Պոռոշեանց, Աղայեանց և զետուրիշներ՝ ստացած են ներշնչման կայծ մը Մխիթարեան թատրոնէն և ապա ուրոյն ձեւով և արուեստով զարգացուցած:

Կը թողունը որ վերջին խօսքն ըսէ Հ.
Բ. Սարգիսեան, որ ինքնին արդէն ամ-
փոփ պատասխան մ'է առ Պ. Իրազեկ.

«Ամփոփել ուզելով մինչև այստեղ ըրած հե-
տազօտութիւններու արդիւնքը՝ կարող ենք եզրա-
կացնել, թէ ինչպէս ուսումնայոց և տաճկահայ
թատրոնը՝ Մխիթարեանց աշակերտներու, այս-
պէս և սոքա՝ իրենց վարժապետներուն պարտա-
կան են, որոնք 86 տարիներ յառաջ կանխեցին
զամէնքը, և ամէն կերպ թատերական խաղերով
կորթել ջանացին նոր սերունդը: Հետեւեալը
ինչպէս գրական ամէն ճիւղերու այսպէս նաեւ
թատերական ներկայացումներու սկիզբ տուող-
ներն, կրնայ ըսուիլ իրաւամբ, թէ Մխիթա-
րեանք եղած են: Եւ եթէ այդ խաղերէն շատերը
թէպէտեւ հրատարակուելու դիտմամբ յօրինուած
չեն, այլ իբրեւ ընտանեկան անմիջ զբօսանքի
համար պատրաստուած նախափորձեր, սակայն
և այնպէս թէ՛ բանաստեղծական ստեղծագոր-
ծութեամբ և թէ՛ գեղեցկաճաշակ տեսարաններու
կողմէն աւելի վեր են՝ քան անկէ վերջ Պոլսոյ
մէջ կամ այլուր տրուած ներկայացումներէն
շատերը: Այդ խաղերն, որոնք իրենց տեսական
մէջ ուրոյն մատենագրութիւն մը կը կազմեն,
եթէ ամբողջապէս հրատարակուած լինէին ժա-
մանակին՝ անշուշտ աւելի սեփ ծառայութիւն
պիտի մատուցանէին ազգային նոր թատեր-
գուաց. այնու մասնաւանդ՝ որ անոնցմէ շատերն
աշխարհաբար լեզուով գրուած են և ամենուն
մատչելի»։ (էջ 219-20)։ (Հմտ. 1էօ. «Ռուսա-
հայ գրակ.» 98-105)։

Հ. ԵՂԻՍ ՓԷՋԻԿԵԱՆ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԿՈՐՉԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՁ (Ի ՆԱՓՈԼԻ)